

3. El treball de memòria i l'aprenentatge de la història a la Suïssa francòfona: el projecte de la Casa de la Memòria de Ginebra

Charles Heimberg

3.1. Introducció

Com que vivim en una època de forta tensió de la memòria després de la desaparició anunciada dels darrers testimonis de la *Shoah* i dels estralls humans de la barbàrie feixista, la interacció entre la història i la memòria ens planteja problemes de llegibilitat. Encara som a l'època dels testimonis? En una societat del tot-memòria? Som en un món on la figura de la víctima ha agafat tanta importància que acaba amagant altres aspectes de les tragèdies del passat? En quina mesura les nostres referències de la memòria impliquen tradicions inventades? En la nostra tasca pedagògica, tenim primer de tot un deure de memòria o un deure d'història? Evidentment, a les nostres ments regna una certa confusió que mereix una mica de reflexió.

A l'escola, com en altres llocs, el tema de la memòria està lligat al de la identitat. Tant pel que fa a les persones com pel que fa als grups, implica una determinada forma de pluralitat, i una bona part de bricolatge, que la història de les migracions i de les evolucions socials mai no ha deixat de reforçar. En aparença, la qüestió nacional és la més decisiva en el camp de la construcció identitària. En efecte, és la que més ha alimentat les nombroses tradicions inventades del segle XIX que van contribuir a forjar i a legitimar els múltiples estats nació que han emergit en aquesta època. Des de llavors, la història i la memòria s'han confós molt al servei de les construccions identitàries, però també, desgraciadament, per legitimar unes reivindicacions de poder i de dominació, per exacerbar conflictes i per marcar diferències.

Si la història escolar contemporània ha exercit durant molt temps un paper de transmissió d'aquestes visions tancades sobre si mateixes, avui dia s'ha d'enfrontar amb nous reptes en les nostres societats multiculturals. Importa especialment que esdevingui el vector d'una història de tots, capaç de tenir en compte la comunitat de destinació de la humanitat i de permetre que cadascú hi trobi un lloc (Heimberg, 2005 i 2005b). Això implica que ha d'aconseguir superar la confusió entre història i memòria en què s'han basat la majoria de les manipulacions del passat de les quals ha estat el vector.

Durant l'hivern dels anys 2004-2005, es va presentar la doble exposició «Història i Memòria» a la Suïssa francòfona, al castell de Prangins, després d'un període de conflicte de memòries intens al país.¹ Es tractava aleshores de mostrar paral·lelament els resultats dels treballs de la Comissió Independent d'Experts Suïssa-Segona

1. Vegeu el dossier pedagògic que acompanya aquesta exposició (Fink i Heimberg, 2005) i el dossier pedagògic que acompanya l'exposició del Museu Nacional Suís - Castell de Prangins (5 de novembre de 2004 - 30 de gener de 2005). Encara es pot consultar a: <www.musee-suisse.ch/bilder/2004/prangins/11/dossier.pdf>.

Guerra Mundial i una sèrie de testimonis filmats de persones que van viure a Suïssa en aquella època, recollits per l'associació Archimobb² i presentats amb el títol *La història, sóc jo*. La Comissió d'Historiadors, presidida per Jean-François Bergier, es va constituir el 1996 després de l'escàndol dels fons sense hereus que no es van restituir a les víctimes jueves del nacionalsocialisme que les havien dipositat cautelarment a Suïssa. Els seus treballs i les seves publicacions³ van donar lloc a fortes protestes entre la població suïssa, ja que una part dels testimonis d'aquella època fosca tenien la impressió de no haver estat compresos i de ser injustament acusats per persones que no tenien en compte el context de l'època. L'associació Archimob⁴ es va esforçar aleshores, no a construir una altra història de l'època amb testimonis, sinó més aviat a donar la paraula a aquesta generació a través de 555 entrevistes de les quals es presentaven al públic uns extractes temàtics amb un dispositiu interactiu que permetia triar el mateix programa.⁵

Sense entrar en els detalls de les confrontacions de memòries que van tenir lloc a Suïssa al llarg d'aquells anys després de la Guerra Freda, es poden posar en evidència alguns elements. Aleshores se sortia d'un llarg període durant el qual havia perdurat el mite d'una Suïssa neutral i independent, la defensa militar, la unitat moral i l'estratègia de retirada en un cau nacional interior de la qual haurien dissuadit l'Alemanya nacionalsocialista d'envair-la; és a dir, una Suïssa la política financera i econòmica de la qual no hauria tingut cap incidència en la matèria; una Suïssa els dirigents de la qual, d'una manera general, haurien respectat tant com era possible tots els seus deures morals respecte de les desgràcies del món.

La realitat històrica era, evidentment, molt diferent, cosa que els historiadors seriosos havien demostrat des de feia molt temps, però sense que mai no se'ls hagués escoltat.⁶ El retorn de la memòria que es va manifestar a Suïssa en el decurs d'aquells anys no va permetre continuar negant-ho. Les autoritats suïsses no van acollir molts refugiats, com haurien pogut fer i com havien d'haver fet; van cometre sobretot una greu falta el 1938 quan van suggerir a les autoritats alemanyes que

2. L'associació Archimob està formada per més de quaranta historiadors, cineastes i periodistes independents de tot Suïssa. Va ser fundada el 1998 per iniciativa del cineasta suís romanx Frédéric Gonseth. Es pot visitar el lloc web <www.archimob.ch/index.html>.
3. Són vint-i-cinc estudis, corresponents a diversos milers de pàgines, que van ser publicats per Chronos Verlag a Zuric i les referències i els resums dels quals es troben al lloc web <www.uek.ch/fr/index.htm>. També se'n pot trobar una síntesi a Commission Indépendante d'Experts Suisse – Seconde Guerre Mondiale, 2002. Vegeu també Boschetti (Boschetti, 2004) i Jost (Jost, 1999).
4. La gestió va ser descrita per una de les seves protagonistes. Vegeu Fink (Fink, 2002 i 2005).
5. Tot el material audiovisual que es va presentar aleshores durant l'exposició està disponible en DVD. Inclou, d'una banda, 64 seqüències temàtiques construïdes a partir d'extractes de les 555 entrevistes (*L'histoire c'est moi. 555 versions de l'histoire suisse. 1939-1945*), l'exposició Archimob en 4 DVD (Lausana, Archimob, 2005) i, d'altra banda, una sèrie de documentals on es proposen alguns d'aquests extractes amb altres tipus d'imatges (*L'Histoire c'est moi. Regards en arrière* [col·lecció de 21 films], Lausana, Archimob, 2004).
6. Vegeu, en particular, Jost (Jost, 1982) i Bourgeois (Bourgeois, 1998); aquesta última obra és una reedició d'articles antics; l'autor ja havia publicat un llibre fonamental sobre el tema un quart de segle abans (Bourgeois, 1974).

marquessin amb una *J* els passaports dels ciutadans jueus alemanys i austríacs, perquè se'ls pogués reconèixer; també van mantenir intenses relacions econòmiques amb Alemanya, fins i tot comprant-hi l'or en grans quantitats; quant als bancs suïssos, no van restituir la integritat dels fons que havien estat dipositats abans de la Guerra per les víctimes del nacionalsocialisme.

Aquestes «revelacions» van provocar molta emoció en la població, en particular entre els testimonis d'aquella època. Articles de premsa una mica cridaners van deixar entendre que tot Suïssa havia estat culpable d'aquella greu situació. Això no va deixar de provocar reaccions molt virulentes per defensar l'«honor» de Suïssa i d'aquesta generació.

Fou en aquest context que una de les dones interrogades per Archimob,⁷ Mily Hartmann-Dürr, una artista pintora que treballava com a grafista durant la Guerra, es va expressar d'una manera completament significativa: «Vaig recordar una imatge. Jo sabia nedar. Un dia, a l'Atlàntic, vaig ser arrossegada pel corrent. Vaig sentir alguna cosa, però vaig pensar que era la marea. Ja no aconseguia avançar més. Va venir el meu marit i em va dir: "T'estan xiulant des de la torre". Era una gran torre de fusta. El vigilant havia vist el que passava i va xiular molt fort. Avui és així. Els que són a la torre distingeixen el que va passar: aquí un remolí, allà..., s'hauria d'haver actuat d'una altra manera. Quan érem presoners a dins! Sens dubte, sovint tenen raó: la política dels refugiats, els que van ser rebutjats. Hi ha coses que es van fer malament. Però què voleu, no hi havia visió de conjunt.» El seu interlocutor li va preguntar llavors si n'havia tingut després, i va contestar que no: «N'ha tingut, vostè? És realment difícil.»

Aquesta declaració és sens dubte molt valuosa per a l'ensenyament de la història. Aquest elogi del distanciament i de la utilitat de la mirada històrica sobre el món té encara més valor perquè l'expressa un testimoni. Certament, entre els documents d'Archimob, aquesta declaració és al costat d'altres, d'una altra mena, sobre les cereses dels testimonis, sobre el fet que joves historiadors no podrien entendre les condicions de l'època, etcètera. Mereix, no obstant això, ser posada en evidència, perquè ens fa sortir de la trampa de la confrontació sistemàtica entre els testimonis i els historiadors. Ens preserva, així, d'una oposició irreconciliable entre la memòria i la història que ens faria deixar de banda les aportacions de la història oral i ens portaria, d'una altra manera, als mateixos carrerons sense sortida que els que van derivar durant molt temps de la seva fusió.

És útil i important saber distingir bé la història de la memòria per conèixer a la vegada les seves especificitats i les seves interaccions. Per tal de mesurar l'aportació específica del treball històric i el dels testimonis, així com el diàleg que les memòries poden suscitar, aquest tema de les relacions entre la història i la memòria s'imposa com un vertader objectiu d'aprenentatge de la història escolar.⁸ Queda per saber sobre quins continguts i en quines condicions.

7. Extracte de la seqüència *L'histoire et moi*, extret d'Archimob (Archimob, 2004).

8. És el que hem intentat desenvolupar a «Entendre des témoins et apprendre l'histoire de la Shoah»,

3.2. La memòria, un component de la gramàtica de la història

Sobre quines memòries i quins fenòmens característics de la memòria és pertinent fer treballar els alumnes de l'ensenyament secundari? Quins aspectes de la gramàtica de la història escolar s'han de mobilitzar per als temes de memòria?

Abans de res, cal dir de què està constituïda aquesta gramàtica de la història que s'ensenya a l'escola secundària. Des del nostre punt de vista, inclou molts nivells de lectura de les societats que són examinades pels alumnes. Aquests nivells de lectura es refereixen primer de tot als modes de pensament que caracteritzen la història, en particular la comparació (centrada en el que hi ha en el passat que explica el present, però també en els aspectes estranys i específics del passat), la periodització (que té en compte la pluralitat dels temps i de les durades), així com la consideració dels usos públics de la història en la societat, tant si es tracta de la presència de la història en les obres humanes de qualsevol tipus, en els mitjans de comunicació o fins i tot de les diverses manifestacions de la memòria. També fan referència als plantejaments fonamentals, de caràcter antropològic, que es troben aigües amunt de qualsevol narració històrica, especialment sobre l'estatut de la vida i l'estatut de la mort, les relacions entre els gèneres, però també la inclusió i l'exclusió, l'amistat i l'enemistat, així com totes les formes de dominació (Koselleck, 1997). Un tercer tipus de nivell de lectura fa referència a les temporalitats de la història i la reconstrucció dels presents del passat, ja que cada actor se situa entre un camp d'experiència, un horitzó d'espera (Koselleck, 1990) i un espai d'iniciativa, és a dir, un marge de maniobra més o menys gran sobre el seu propi present; finalment, com que es tracta de la pluralitat de les escales, espacials, temporals o de la societat, es tracta de referir-s'hi per fer sorgir significats diversos i enriquits d'acord amb aquestes perspectives diferents i evitant tancar-se en l'una o en l'altra.⁹

Sobre el tema de la memòria, ens proposem començar a partir d'una síntesi de l'historiador Antoine Prost (Prost, 2000) en la qual es va esforçar a distingir la història de la memòria. D'aquesta manera, es posen en evidència quatre tensions entre els deures d'història i de memòria: la memòria porta a fets precisos que es designen expressament; el deure de memòria consisteix *a priori* a proscriure l'oblit; el tema de la memòria es presenta com àmpliament afectiu; la memòria correspon en general a una visió particular, inscrita en una perspectiva identitària. Per la seva banda, la història té una vocació més exhaustiva, tem l'oblit, es vol més objectiva i tendeix més també a assumir un abast més general, més universal, encara que sovint només sigui a escala nacional. Hi ha, al cap i a la fi, una interacció que és necessària entre la història i la memòria, i no es tracta, doncs, d'estigmatitzar la memòria per valorar la història: és per això que va sorgir la idea de la utilitat d'un vertader treball de me-

quadern pedagògic en francès amb un DVD, dins *Survivre et témoigner: rescapés de la Shoah en Suisse* (Pruschy, 2007).

9. Vegeu sobre això el dossier *Les échelles de l'histoire*, a *Le Cartable de Clio*, núm. 6 (2006).

mòria, d'aquí la pertinència de tendir sempre a tornar a posar història en la memòria per afavorir la distància i l'anàlisi crítica.

El que distingeix la història....	de la memòria
La història investigadora recorre les temporalitats i no és una història antiga.	Una memòria biogràfica, amb els seus testimonis, i una memòria cultural dels orígens.
La demanda d'història correspon a una postura intel·lectual crítica.	La pregunta social de <i>la</i> memòria és sobretot afectiva.
La història és una reconstrucció del passat a partir de les preguntes del present.	La memòria correspon a una rememoració d'alguns fets del passat.
<i>La història és una recerca de la veritat</i> i de la unitat del relat de la humanitat que sotmet a la crítica els mites i la invenció de la tradició.	<i>La memòria és una recerca d'identitat</i> de les persones o els grups que passa sovint pels mites i la invenció de la tradició.
La història és <i>una</i> pluralitat a partir de la qual <i>es pot</i> construir una unitat oberta.	La memòria és <i>una</i> pluralitat dividida que així quedarà prefigurant la complexitat.
La història és exercir una mirada densa.	La memòria és lluitar contra l'oblit.

Vegem ara què signifiquen i a què fan referència els diversos elements continguts en aquest quadre recapitulador que pot constituir, aplicant-se a una situació particular que els alumnes estudiïn, un bon suport per a un treball de memòria a classe. Per això ens referim a autors i a conceptes que han emergit de les recerques històriques més recents i que ens semblen directament útils per a la definició d'una història ensenyada poc problematitzada. Sens dubte, no es tracta de recollir tots aquests conceptes tal com vénen, sinó més aviat de desconstruir-los i d'apropiar-nos-els després per extraure'n el que és útil des de la perspectiva de l'aprenentatge de la història.

Així, una història investigadora que no és una història d'antiquari, és una història que s'esforça sempre a fer circular els significats i les qüestions de la història a través del temps i dels contextos de societat diferents a partir de la pràctica de la comparació i la periodització. Aquesta noció va ser introduïda per l'historiador d'història antiga Arnaldo Momigliano (Momigliano, 1992) i resulta molt útil per mostrar els caràcters específics del pensament històric i la raó de ser de la seva mobilització.¹⁰

Al costat de la memòria, l'egiptòleg alemany Jan Assmann (Assmann, 1997 i 2001) va introduir la distinció entre, d'una banda, la memòria biogràfica o comuni-

10. «Tota la vida —escriu— em vaig sentir fascinat per una categoria professional sorprenentment pròxima a la meua, dotada d'una vocació la sinceritat de la qual és tan transparent, amb un entusiasme tan comprensible i del qual, això no obstant, les finalitats últimes continuen sent profundament misterioses: és un d'aquells homes que s'interessen pels fets històrics sense per això interessar-se per la història. [...] Així, [aquests antiquaris] [...] tenien la capacitat d'apreciar fets sense lligam entre ells, cosa que no ens sembla que derivi d'una recerca seriosa» (Momigliano, 1992, p. 61 i 65).

cativa, que fa referència als fets que es remunten a una o dues generacions, fins a uns vuitanta anys enrere, i respecte als quals els testimonis o els seus fills directes encara poden intervenir; i, d'altra banda, la memòria cultural, que es refereix als fets molt més antics i que proposa sovint un relat dels orígens. Aquest concepte és encara més interessant perquè procedeix d'un ciutadà alemany preocupat pel futur de la memòria de la *Shoah*. El seu origen es troba en les observacions d'aquest autor sobre l'Egipte antic. Així, va comprovar l'existència d'aquestes dues memòries en la durada mitjana de la societat egípcia que estudiava aleshores. Les seves preocupacions més personals sobre el futur immediat del seu propi país, el van dur a aplicar el seu descobriment a la memòria de la destrucció dels jueus d'Europa. Afegim que aquesta distinció s'observa en qualsevol tipus de situacions. L'hem identificat, per exemple, en el moviment obrer ginebrí a propòsit de les referències al municipi de París i de les representacions de què va ser objecte. Abans de la Primera Guerra Mundial, quan els refugiats partidaris de la Comuna encara eren allà, la celebració internacional del 18 de Març, dia del desencadenament de la insurrecció parisenca, era un dels moments forts de la sociabilitat de les organitzacions obreres; avui, en canvi, aquesta referència pràcticament ha desaparegut en benefici d'una memòria cultural molt discreta.

Les demandes d'història i de memòria no es confonen. En efecte, es distingeixen pel caràcter més crític de la primera i el més aviat afectiu de la segona. Aquesta diferència deriva de la seva natura respectiva. Mentre que la història és una reconstrucció del passat que interroga els canvis, els trencaments i les continuïtats a partir de les preguntes plantejades pel present, la memòria consisteix bàsicament a rememorar aspectes precisos del passat per no oblidar-los, per honrar els màrtirs o per legitimar un origen. A més, la demanda de memòria, tot i que pot ser completament individual, en la majoria dels casos és social. Els mecanismes de la memòria col·lectiva, de la qual el sociòleg Maurice Halbwachs (1994 [1941] i 1997 [1950]) va demostrar el funcionament i les articulacions, serveixen per a la construcció identitària de grups socials, entre els quals els nacionals no són els menys significatius.

Aquí és on apareix la invenció de la tradició, un concepte històric fonamental que fa referència també tant al treball de memòria com a la definició dels continguts de la història escolar (Hobsbawm i Ranger, 2006). Així és com molts atributs de les nacions modernes, i alguns aspectes dels seus relats fundadors, van ser inventats amb totes les peces durant el segle XIX. Aquestes construccions ideològiques alimenten els discursos nacionalistes, fins i tot en les seves versions més agressives i més perilloses. Per descomptat, la majoria d'aquestes construccions parteixen d'un fons de realitat, però per desembocar en discursos i usos que se'n deslliguen totalment. Consisteixen generalment a dotar una nació, o el que un grup determinat considera una nació, d'un passat prestigiós i tan llunyà com sigui possible. El medievalista nord-americà Patrick Geary (Geary, 2004) va posar de manifest tota una proliferació de referències discutibles de la història de l'edat mitjana que provaven de remuntar fins a aquesta època l'origen de les nacions modernes. És aquest mecanisme el que va empenyer la Suïssa del segle XIX a inventar la seva festa nacional atribuint un valor

d'origen a un pacte d'aliança del segle XIII entre tres petites valls alpines, mentre que l'Estat helvètic va néixer en realitat el 1848, tot just després d'una curta guerra civil que voldria oblidar-se. És el mateix quan el Museu d'Història de Catalunya evoca el naixement d'una nació entre els segles VIII i XIII. En tots aquests casos, com que les manifestacions de la memòria han esdevingut un objecte d'estudi de la història, es tracta certament de donar a conèixer als alumnes aquests mites identitaris, però ens sembla important presentar-los com el que són, i no com a fets històrics.

Al final del nostre quadre es diu que la història busca un relat unitari, mentre que la memòria és per força parcial i plural. Això, sens dubte, només són tendències. Al cor dels conflictes contemporanis i com es pot comprovar en les memòries enterrades o amagades, la història és plural i, de vegades, controvertida. Quant a la pluralitat de les memòries, ens porta abans de res al concepte de *memòria dividida*, introduït pels historiadors italians a partir del cas de Civitella, a la Val di Chiana (Contini, 1997, i Paggi, 1996). La memòria de la matança perpetrada en aquesta ciutat toscana (244 víctimes salvatgeament assassinades pels nazis derrotats el 29 de juny de 1944), posa de manifest un conflicte de memòria entre la comunitat local, per a qui les accions partisanas comeses al seu territori l'haurien arrossegat a la desgràcia, i el punt de vista republicà i democràtic de la resistència victoriosa de cara a la barbàrie. Desplegada sobre aquestes dues escales diferents, la memòria es divideix i actualitza les legitimitats contradictòries que desperten incomprendiments mútues.

La pluralitat de les memòries afecta també el tema dels testimonis i la validesa dels seus propòsits. La història oral, que consisteix a constituir fonts orals i a sotmetre-les a la crítica històrica, representa un enriquiment de la història, atès que permet donar la paraula a categories d'actors o de víctimes que no l'haurien tingut mai. Alessandro Portelli (Portelli, 1999) va estudiar la història d'un rumor després d'una altra matança nazi: la de les Fosses Ardeatines, a Roma, el 24 de març de 1944.¹¹ Prèviament s'havia produït a la Via Rasella una acció antifeixista que va provocar diverses víctimes alemanyes; per això es va considerar la matança com una mesura de represàlies de l'autoritat ocupant. Malgrat que els cartells que anunciaven aquesta matança precisaven bé que l'ordre havia estat executada, la idea que s'hauria pogut evitar si els autors de l'atemptat partisà s'haguessin lliurat ha perdurat durant dècades. Així, aquest rumor persistent va esdevenir objecte d'història, perquè revelava representacions col·lectives, trets de mentalitat i relacions de memòria significatives en el si de la població. Els testimonis no sempre tenen raó, però expressen punts de vista que enriqueixen la mirada i el coneixement de la història des que es posen en perspectiva.

En efecte, una altra distinció entre història i memòria és considerar que la història s'esforça a accentuar la densitat de la seva mirada en les societats, mentre que la memòria es desvia per no deixar d'oblidar. Aquestes dues funcions tan diferents desemboquen en interaccions, però també plantegen problemes. Pel que fa a les interaccions, poden ser molt diverses. En alguns casos, la memòria pot tornar a mobilitzar una història adormida o paralitzada; pot permetre a la història crítica trobar un

11. La segona edició, de l'any 2004, es completa amb documents sonors.

nou ressò en l'espai públic, com va ser el cas de Suïssa fa alguns anys amb l'expedient relatiu a l'actitud de les seves elits davant el nacionalsocialisme. En altres situacions, els estudis històrics poden tornar a mobilitzar una memòria enterrada, paralitzada o instrumentalitzada. Per tant, cal examinar cada cas separatament.

La lluita contra l'oblit pot desembocar també en abusos. En efecte, un oblit pot provocar-ne un altre i la suma d'aquests oblits pot portar llavors a la competència de les víctimes (Chaumont, 1997). Els abusos de la memòria (Todorov, 1998) són nombrosos i ocupen àmpliament l'espai públic. Fan referència tant als usos excessius de la memòria que busquen justificar les realitats contemporànies, com va demostrar la historiadora Idith Zertal (Zertal, 2004) per a la política d'Israel, com als mecanismes de negació, d'ocultació o d'enterrament de la memòria dels quals veiem avui les conseqüències, en forma d'impressionants retorns de memòria, en països com França, que no van treballar la seva memòria colonial. Així, el rebuig de l'oblit es presenta també com una forma de reconeixement. I el diàleg de les memòries no és possible sense un treball de reconeixement mutu. Aquest treball és al mateix temps delicat, perquè no tot s'ha de posar per força en el mateix pla. Hi ha, a Espanya o a Xile, per exemple, memòries que són perfectament inconciliables en absència de qualsevol reconeixement mutu, perquè relats mitològics inventats per les dictadures de què es tracta continuen exercint una influència considerable entre els que volen acomodar-s'hi.

La qüestió que també es planteja, tant per a la memòria de la *Shoah* com per a les altres memòries, és saber com podem escapar del doble escull de la trivialització i la sacralització. I no és una pregunta fàcil. Implica, sens dubte, haver d'acceptar la comparació dels crims, sempre que no sigui una comparació dels patiments. El reconeixement mutu exigeix també que s'ensenyi una història oberta, una història de tots que no estigui limitada només a un únic punt de vista d'un grup determinat. I això fa necessari superar qualsevol forma d'eurocentrisme. Quant a la competència de les víctimes, només es pot superar considerant sempre les tres categories d'actors que intervenen en les tragèdies de la història humana: les víctimes, sens dubte, però també els seus botxins, així com tots els espectadors més o menys passius que hi eren presents o al seu voltant. Així s'evitaran molts malentesos que situen l'especificitat de la destrucció dels jueus d'Europa no en el nivell de les víctimes, sinó en el dels botxins i els mecanismes destructors que van aplicar.

Finalment, ens sembla important rebutjar *a priori* la idea que hi ha un deure de memòria, perquè preferim la de la necessitat d'un treball de memòria. Això també representa una manera de recordar que la història no consisteix a jutjar, sinó a intentar entendre a partir d'una descripció densa i plural (Traverso, 2005). Es tracta, doncs, de concebre una pedagogia de la memòria que no sigui ni prescriptiva ni moralitzadora (Ekmann, 2004). I això, evidentment, ens planteja l'espínós problema, en una escola democràtica, de saber com es pot argumentar sense prescriure.

3.3. Memòries i horitzons d'espera

Un cop evocades totes les dimensions de la memòria que ens permeten treballar-la millor, ens cal preguntar-nos, amb tot, quins són en realitat el seu lloc i la seva força en el nostre món contemporani. Com a conclusió dels seus famosos *Lieux de mémoire*, Pierre Nora (Nora, 1997) va posar de manifest, en el cas francès, una acceleració del fet commemoratiu paral·lela sens dubte a una tendència observable també en altres països. Aquesta tendència sembla lligada a dos fenòmens concomitants: la crisi dels horitzons d'espera que va caracteritzar el pas del segle XX al segle XXI, d'una banda, i la forta disponibilitat de les societats a sentir els testimonis en el moment en què els de la *Shoah* comencen a desaparèixer, d'altra banda. Cal deduir d'això que les nostres societats han basculat només des de fa poc cap a un ambient de forta presència de la memòria? Això no està gens clar. «Contràriament a una idea molt estesa, fins i tot en alguns historiadors, el període contemporani no està marcat per la invenció o el retorn de la memòria. Les societats tradicionals vivien i es fonamentaven principalment en la memòria», va escriure Isabelle Benoît (Benoît, 2006, p. 116) citant Krzysztof Pomian, per a qui les societats humanes han viscut durant mil·lennis sota el regne exclusiu de la memòria. El que és determinant, el que ha canviat de debò, és el fet que la memòria es presenta ara en la seva dimensió col·lectiva, com un autèntic fet social que esdevé alhora un objecte d'estudi per als historiadors. Igual que la història, fa sorgir, a partir del present, preguntes i afirmacions sobre el passat que es tracta de sotmetre sempre a la crítica; també pot ocupar tant lloc que en alguns casos corre el risc de reduir la història a una versió sàvia de la memòria.

Entre les diversos usos de la memòria, en primer lloc sembla útil distingir, d'una banda, els qui mobilitzen *a priori* una dimensió ciutadana encarada cap al futur i la construcció de societats obertes als reconeixements dels drets, de les identitats i de les experiències de tots, i, de l'altra, els qui es refereixen prioritàriament a una identitat particular, portada per tradicions inventades, eleccions patrimonials que se'n fan ressò o prescripcions pedagògiques. Qualsevol recurs a la memòria no té sempre, doncs, el mateix significat i hauria de ser examinat com a tal.

El que és significatiu de la nostra època, doncs, no és tant l'explosió d'un ús indiferenciat de la memòria com l'emergència d'un règim d'historicitat particular, el *presentisme*, que l'historiador François Hartog (Hartog, 2003) reconeix a través de l'omnipresència de la memòria i l'obsessió patrimonial, però també, i sobretot, en el fet que la llum i l'esperança del nostre passat projectat cap al nostre futur siguin cada cop més febles i inexistents, condemnades per una mena de fatalitat de les lliçons d'aquest passat. De cop, aquest passat que ja no il·lumina, es dota en el pla emocional dels rastres que prova de preservar; i l'historiador veu que el seu paper s'orienta cap a l'inventari i la preservació d'aquests rastres sense que pugui desenvolupar prou una feina de relació entre el passat i el futur.

La consideració de les observacions de François Hartog ens ajuda a entendre les manifestacions contemporànies de la memòria i les dificultats dels historiadors de fer-se sentir en l'espai públic. El presentisme s'observa àmpliament en les nostres

societats, com la crisi dels seus horitzons d'espera. Però la realitat és una mica més complexa. Perquè hi ha, alhora, en determinades situacions, usos ciutadans de la memòria que consisteixen no solament a tornar a donar un passat, sinó també d'alguna manera a donar un futur, a algunes categories socials. Perquè la inversió de la memòria pot portar també a trencar silencis i ocultacions que el poder dominant hauria sabut imposar i controlar fins aleshores. Cosa que ens demostra un cop més que cada cas hauria de ser examinat per si mateix.

La dimensió de la memòria en l'aprenentatge de la història no implica, amb tot, que la història escolar hagi de consistir a acompanyar aquesta tendència cap al presentisme o a adaptar-s'hi amb resignació. Però ignorar-ne l'existència seria completament contraproductiu, ja que no es podria pensar l'ensenyament de la història sense inscriure-la en un context social concret i en l'univers mental que la caracteritza.

3.4. Una pedagogia de la memòria

Agafant l'exemple de l'extermini dels jueus a Europa i el treball de memòria que l'afecta en el marc escolar, ens sembla que una pedagogia de la memòria necessita un treball de coneixement i de reconeixement basat en els tres tipus d'actors presents: les víctimes, els botxins i els espectadors passius. I que podria desenvolupar-se principalment entorn de quatre dimensions: la presa de consciència dels fets, les seves possibles interpretacions, la desconstrucció crítica de les manifestacions de la memòria i, finalment, la consideració d'allò irracional i dels mecanismes de psicologia col·lectiva. Aquestes quatre aproximacions poden ser abordades en ordres diferents. Es pot començar, per exemple, a partir del present, de les manifestacions de la memòria o del que els alumnes ens diuen que saben dels jueus, del nacionalsocialisme o dels camps d'extermini, per anar a veure en el passat el que tot això era. Es pot començar també directament a partir d'un record d'aquest passat, d'un treball sobre aquest passat. Però, en tot cas, l'objectiu d'aquest aprenentatge seria permetre als alumnes construir un sentit per al present i el futur.

Per donar a conèixer els fets, el docent pot presentar una síntesi o deixar la paraula als testimonis, directament o a través de pel·lícules. Prendre coneixement d'aquells fets és submergir-se en una realitat monstruosa que caldrà, amb tot, replantejar en un context i intentar explicar. Això desferma per força les emocions. Alhora, es tracta també de tornar a posar història en aquests fets, de posar-los en perspectiva.

Pel que fa a la història i el debat de les diferents interpretacions dels historiadors a les quals aquesta dóna lloc, és important que els alumnes tinguin accés a les tesis dels historiadors d'una manera accessible, com ho fa Ernesto Perillo (Perillo, 2002) en un manual escolar molt interessant, per exemple. Distingint perfectament el que es debat i el que no es debat, els alumnes haurien de tenir accés a alguns debats i controvèrsies que han existit i continuen existint entre els historiadors, sempre que es tracti dels que continuen sent legítims en un marc democràtic. Per a això, la història escolar disposa d'un determinat nombre d'obres històriques particularment adaptades, com ara les reflexions d'Enzo Traverso (Traverso, 2002) sobre la genea-

logia de la violència nazi i les seves premisses en el segle XIX europeu. Demostra que la ideologia nazi no té només orígens alemanys, cosa que destaca per una certa modernitat. Observa també que el pogrom de Kishinev, a l'actual Moldàvia, va suscitar el 1903 una indignació forta i legítima en l'opinió pública occidental, però que aquesta no va ser tan intensa en el cas del genocidi armeni durant la Primera Guerra Mundial. Les nostres societats s'havien acostumat en certa manera a la guerra total, a la mort massiva, a l'extermini (Traverso, 2004). També són molt útils les recerques de Philippe Burrin sobre la judeofòbia i la seva utilització per l'Alemanya nacionalsocialista com a arma d'identitat entorn de tres valors fonamentals: la salut, la força i la cultura d'essència religiosa del poble alemany. És també una obra fonamental la de Christopher Browning (Browning, 1994) sobre els homes ordinaris que van constituir els *Einsatzgruppen*, aquells reservistes, aquells pares de família, membres d'unitats mòbils, que van assassinar en massa i deportar els jueus de l'est.

Pel que fa al tercer enfocament, és a dir, la distinció entre la història i la memòria, es tracta aquí de recollir el que hem desenvolupat: els diferents elements del quadre que hem presentat. Sembla particularment útil que els alumnes prenguin consciència del que és una commemoració, del que és una manifestació de la memòria en l'espai públic, perquè puguin entendre el món en què viuen i com es tracta el passat.

Finalment, els horrors de la Segona Guerra Mundial, l'antisemitisme i totes les formes d'odi racial, tenen una part d'irracional. No n'hi ha hagut mai prou que s'hagi demostrat nombroses vegades que el *Protocol dels savis de Sió* era una cosa falsa perquè se n'aturi la difusió i la utilització. En aquest camp, l'educació i el coneixement exerceixen un gran paper, però no és segur que amb aquestes n'hi hagi prou. Això es deu al fet que aquestes creences i aquests comportaments deriven també de mecanismes col·lectius, de fenòmens de grups que han estat descrits per la psicologia social (Sánchez-Mazas, 2004). Val la pena conèixer-los i donar-los a conèixer. És més important encara perquè, amb les millors intencions del món —de la mateixa manera que podem portar un alumne a tancar-se en la seva identitat en nom d'una aproximació multicultural—, també es corre el risc, si no es va amb compte, si s'és massa moralitzador i prescriptiu i si no es deixa lloc a un debat alimentat pel coneixement dels fets del passat, de reforçar en els joves alumnes les seves representacions identitàries i el seu eventual tancament de mires.

3.5. El projecte de la Casa de la Memòria de Ginebra

En l'àmbit de l'ensenyament secundari a Ginebra, el tema que es planteja és saber com s'han d'ensenyar els fets més tràgics de la història en un marc diferent, banalitzat, en una simple hora de classe. Així és com va néixer la idea de crear una Casa de la Memòria, és a dir, un lloc entre l'escola i el museu, ni escola ni museu, destinat als alumnes i als seus professors i dedicat a la promoció del treball de la memòria.

Una de les primeres reflexions que s'ha desenvolupat entorn d'aquesta Casa de la Memòria fa referència a la relació entre la memòria i el territori. En efecte, quines memòries té el territori ginebrí? I per quins reptes de memòria es caracteritza?

La dimensió particularment multicultural de la població ginebrina, nascuda d'una multitud de fenòmens migratoris, implica *a priori* una gran pluralitat de memòries i fa necessari concebre la memòria de tots, i no solament la de les institucions dominants. Fa tenir en compte el fet que el territori ginebrí acull memòries importades que ara formen part d'aquest. El municipi de Meyrin, a la rodalia de Ginebra, així ho va entendre quan va crear el petit Jardí dels Desapareguts, en què es van plantar arbres en recordança dels morts i dels desapareguts de tots els continents. Recordava així tots els drames que van provocar l'exili de ciutadans de Meyrin de tots els orígens i nacionalitats que estaven presents en el territori del municipi.

No obstant això, hi ha llocs de memòria autèntics en territori ginebrí, com ara la Casa dels Nens d'Izieu, a dues hores per carretera de Ginebra, on quaranta-quatre nens jueus van ser raptats per Klaus Barbie abans de ser deportats i exterminats? Aquest lloc existeix, però és una mica particular, perquè és la frontera mateixa. Durant la Segona Guerra Mundial, aquesta frontera va ser l'última esperança de supervivència per a moltes víctimes del nacionalsocialisme. En va salvar algunes, mentre que d'altres van ser rebutjades, reenviades a un destí tràgic. En el pla ètic, el tema de l'acollida i/o el rebuig dels refugiats és, sens dubte, el més problemàtic de tots els que planteja l'actitud de Suïssa davant l'Alemanya nazi. Aquest tema de la frontera ha de ser, doncs, al cor del projecte de la Casa de la Memòria.

Altres pistes van ser encara objecte de reflexions. Calia, per exemple, fer sortir de l'oblit l'existència d'un «poble negre», un espectacle etnològic del mateix tipus que aquells zoològics humans que van existir a tot Europa durant l'Exposició Nacional del 1896 a Ginebra? Calia, en el mateix sentit, posar de manifest i fer estudiar la participació de científics ginebrins en les concepcions racials que van caracteritzar la fi del segle XIX? Aquesta pregunta va resultar problemàtica perquè la memòria d'aquests fets està enterrada i és molt poc visible. S'hauria de portar a terme una recerca històrica en aquest sentit per establir un balanç crític i transmetre'n el contingut. Però en un primer moment hem renunciat a mantenir aquesta temàtica com un dels pilars de la Casa de la Memòria.

Els altres dos pilars que finalment s'han acceptat per a la Casa de la Memòria ja no fan referència només a fets tràgics de la història de la humanitat. S'atribueixen al període de postguerra i fan referència, d'una banda, als migrants presents a Ginebra, a la memòria dels seus orígens i la del seu exili i als primers temps de la seva vida a Ginebra, i, de l'altra, a la vida diària i les seves transformacions, així com a la conquesta dels drets democràtics i socials a partir dels anys cinquanta. Les memòries migrants alimenten la pluralitat de les identitats en el context ginebrí. La seva consideració és una manera d'allunyar-se de qualsevol tancament identitari. Per la seva banda, les memòries de la vida diària i les lluites pels drets democràtics i socials donen sentit a les realitats del present i n'il·lustren l'origen en molts aspectes. Aquests dos últims pilars de la Casa de la Memòria tenen l'avantatge que destaquen clarament la memòria dita biogràfica, cosa que permet als alumnes recollir ells mateixos testimonis orals. D'altra banda, en l'estat actual del projecte no es tracta de presentar als alumnes una exposició que els subministri una mena de relat històric exhaustiu. La Casa de la Memòria vol donar prioritat, en canvi, a partir d'una sèrie

d'elements desencadenants, a trobades amb testimonis i activitats pedagògiques susceptibles de fer possible el desenvolupament d'un treball de memòria. Així, els alumnes es podran apropiat progressivament dels diferents elements del que distingeix la història de la memòria per preparar-se per entendre millor el món en què viuen i en què exerciran la seva ciutadania.

Aquest lloc pedagògic de la memòria podria respondre a necessitats de qualsevol tipus. El fet de convidar els alumnes i els seus professors a desplaçar-se per tractar temes de la memòria, hauria d'ajudar-los a evitar el doble i difícil escull de la trivialització o la sacralització. Lloc de trobada, de treball i de debat, podria acollir no solament alumnes, sinó també conferències i cursos de formació contínua per als professors. Finalment, hauria d'acollir un modest centre de documentació i posar a disposició dels alumnes documentació per a la recollida de testimonis orals.

De moment, aquest projecte de Casa de la Memòria no s'ha portat a terme per manca de recursos financers. L'equip de docents i d'investigadors que va elaborar el projecte continua reflexionant-hi i buscant un lloc que l'aculli. Mentrestant, es podrien desenvolupar en un primer moment de manera virtual, en un lloc d'Internet, diferents activitats públiques plantejades regularment per l'ensenyament secundari ginebrí en el marc del Dia de la Memòria (27 de gener) i com una estructura de referència per a la posada en marxa de totes les iniciatives que es prenen en el context ginebrí entorn de temes de memòria.

Exercint la seva professió, els docents són els facilitadors de la història i els vectors de les memòries que decideixen privilegiar. En les nostres societats cada cop més multiculturals, és important que aquestes memòries siguin plurals i dialogades. D'altra banda, els investigadors van demostrar que els alumnes podien ser receptius (Fink i Heimberg, 2006), sempre que aquestes memòries siguin concebudes de manera que permetin que cadascú hi trobi un lloc en relació amb la resta del món (Audigier i Heimberg, 2004). És una exigència que ha de permetre preparar la convivència del futur, atès que implicarà renunciar a prejudicis nacionals i identitaris que han determinat durant massa temps l'ensenyament de la història; és una manera d'ajudar els alumnes a entendre millor el món en què viuran i a tenir en compte la comunitat de destí de tota la humanitat.

Bibliografia

- ARCHIMOB (2004). *L'Histoire c'est moi: Regards en arrière*. Lausana: Archimob.
- ASSMANN, J. (1997). *La memoria culturale: Scrittura, ricordo e identità politica nelle grandi civiltà antiche*. Torí: Einaudi. [Original: 1992]
- (2001). *Moïse l'Égyptien*. París: Aubier. [Original: 1998]
- AUDIGIER, F.; HEIMBERG, C. (2004). «Quel droit des migrants à des contenus scolaires qui favorisent leur intégration?». A: *L'éducation en débats: analyses comparées* [Actes del col·loqui Migrants et Droit à l'Éducation: Perspectives Urbaines, celebrat els dies 11 i 12 d'abril de 2003 a Ginebra]. Vol. 2. Neuchâtel: HEP-Bejune, p. 118-130.

- BENOIT, I. (2006). «Les musées: une construction identitaire entre histoire et mémoire». *Cartable de Clio*, núm. 6, p. 113-121.
- BOSCHETTI, P. (2004). *Les Suisses et les nazis: Le rapport Bergier pour tous*. Genève: Zoé.
- BOURGEOIS, D. (1998). *Business helvétique et Troisième Reich*. Lausana: Page Deux.
- (1974). *Le Troisième Reich et la Suisse: 1933-1941*. Neuchâtel: La Baconnière.
- BROWNING, C. (1994). *Des hommes ordinaires: Le 101e bataillon de réserve de la police allemande et la solution finale en Pologne*. Paris: Les Belles Lettres. (Histoire)
- CHAUMONT, J.-M. (1997). *La Concurrence des victimes: Génocide, identité, reconnaissance*. Paris: La Découverte.
- COMMISSION INDÉPENDANTE D'EXPERTS SUISSE - SECONDE GUERRE MONDIALE (2002). *La Suisse, le national-socialisme et la Seconde Guerre Mondiale: Rapport final*. Zurich: Pendo.
- CONTINI, G. (1997). *La memoria divisa*. Milà: Rizzoli.
- EKMANN, M. (2004). *Identités en conflit, dialogue des mémoires: Enjeux identitaires dans les rencontres intergroupes*. Ginebra: IES-Éditions.
- FINK, N. (2005). «Des témoins encombrants? Mémoire et histoire de 1939-1945 en Suisse». *Carnets de Bord en Sciences Humaines* [Ginebra: Universitat de Ginebra], núm. 9, p. 46-51.
- (2002). «Le témoignage oral en classe d'histoire: réflexions autour du projet Archimob». *Le Cartable de Clio*, núm. 2, p. 39-51.
- FINK, N.; HEIMBERG, C. (2006). «¿Cómo se representan la historia y las ciencias sociales los alumnos de la Suiza francófona?» *Enseñanza de las Ciencias Sociales. Revista de Investigación*, núm. 5, p. 45-54.
- (2005). *Histoire et mémoire: la Suisse pendant la Seconde Guerre mondiale*. Prangins: Museu Nacional.
- GEARY, P. (2004) *Quand les nations refont l'histoire: L'invention des origines médiévales de l'Europe*. Paris: Aubier. [Original: 2002]
- HALBWACHS, M. (1994). *Les Cadres sociaux de la mémoire*. Paris: Albin Michel. [Original: 1941]
- (1997). *La Mémoire collective*. Paris: Albin Michel. [Original: 1950]
- HARTOG, F. (2003). *Régimes d'historicité: Présentisme et expériences du temps*. Paris: Le Seuil.
- HEIMBERG, C. (2005). «L'altérité et le multiculturalisme au cœur de l'histoire enseignée». A: GARCÍA RUIZ, C. et al. [ed.]. *Enseñar ciencias sociales en una sociedad multicultural: Una mirada desde el Mediterráneo*. Almería: Asociación Universitaria de Profesores de Didáctica de las Ciencias Sociales i Servicio de Publicaciones de la Universidad de Almería, p. 17-32.
- (2005b). «La comparaison et l'ouverture à l'autre pour donner du sens à l'histoire enseignée». *Le Cartable de Clio*, núm. 5, p. 44-55.
- HOBBSAWM, E.; RANGER, T. [dir.] (2006). *L'invention de la tradition*. Paris: Amsterdam. [Original: 1983]

- JOST, H. U. (1999). *La Suisse des neutres*. París: Denoël.
- (1982). «Menace et repliement. 1916-1945». A: *Nouvelle histoire de la Suisse et des Suisses*. Tom III. Lausana: Payot, p. 91-178.
- KOSELLECK, R. (1990). *Le futur passé: Contribution à la sémantique des temps historiques*. París: Éditions de l'ÉHÉSS. [Original: 1979]
- (1997). *L'expérience de l'histoire*. París: Gallimard-Le Seuil. [Original: 1987]
- MOMIGLIANO, A. (1992). *Les fondations du savoir historique*. París: Les Belles Lettres. [Original: 1990]
- NORA, P. [dir.] (1997). *Les lieux de mémoire*. París: Gallimard, 3 vol.
- PAGGI, L. [dir.] (1996). *Storia e memoria di un massacro ordinario*. Roma: Manifestolibri.
- PERILLO, E. (2002). *Shoah e nazismo*. Faenza: Casa Editrice Polaris.
- PORTELLI, A. (1999). *L'ordine è già stato eseguito: Roma, le Fosse Ardeatine, la memoria*. Roma: Donzelli.
- PROST, A. (2000). «Comment l'histoire fait-elle l'historien?». *Vingtième Siècle*, núm. 65 (gener-març), p. 3-12.
- PRUSCHY, E. [dir.] (2007). *Fédération des communautés israélites de Suisse*. Ginebra: Éditions IES/Haute École de Travail Social; Zuric: Verlag Pestalozzianum an den Pädagogischen Hochschule.
- SÁNCHEZ-MAZAS, M. (2004). *Racisme et xénophobie*. París: PUF.
- TODOROV, T. (1998). *Les abus de la mémoire*. París: Arléa.
- TRAVERSO, E. (2005). *Le passé: modes d'emploi. Histoire, mémoire, politique*. París: La Fabrique.
- (2004). «Memoria e conflitto». A: LUZZATTO VOGHERA, Gadi; PEILLO Ernesto. *Pensare e insegnare Auschwitz: Memorie, storie, apprendimento*. Milà: Franco Angeli, p. 21-30.
- (2002). *La violence nazie: Une généalogie européenne*. París: La Fabrique.
- ZERTAL, I. (2004). *La nation et la mort: La Shoah dans le discours et la politique d'Israël*. París: La Découverte. [Original: 2002]